

ASPECTE ALE DEZVOLTĂRII MEŞTEŞUGURILOR ÎN SECOLELE III-VI D.CHR.: REUTILIZĂRI, TRANSFORMĂRI, REPARAȚII

Ioana Hica

Numele studii sau capitoare din lucrări de sinteză¹ referitoare la dezvoltarea meşteşugurilor pe teritoriul fostei provincii Dacia după retragerea aureliană omit de cele mai multe ori aspecte mai puțin spectaculoase legate de acest subiect, cum ar fi „supraviețuirea” unor artefacte pe durata mai multor secole, adaptările, transformările sau reparațiile unor piese în special din metal, în antichitate.

Cele mai răspândite s-au dovedit a fi monedele romane. Refolosite în cimitire și așezări prefeudale în forma lor inițială, au fost depuse mai ales ca urmare a unor practici funerare de sorginte greco-romană sau tezaurizate grație conținutului ridicat de metal prețios pentru valoarea lor intrinsecă. S-a arătat deja că în aceste situații încărcătura cronologică a monedelor este inexistentă și numeroasele cazuri cunoscute ne scutesc de înșirarea unei liste lungi cu astfel de supraviețuiri².

În afara monedelor se remarcă refolosirea mai frecventă a diferitelor tipuri de fibule, din bronz sau argint, unele anterioare cronologic epocii romane, prezente mai ales în cimitirele din timpul migrațiilor. Fenomenul este general răspândit în Europa și mai frecvent în descoperirile germanice³.

Printre fibulele-antichități, păstrate fără modificări, descoperite în necropolele prefeudale, se remarcă o piesă încadrată cronologic în Latène C aflată într-un mormânt de la Căpușu Mare (jud. Cluj). Lucrată din bronz, ea avusese inițial piciorul repliat pe arc și dezvoltat în forma unei plăci

¹ D. Csallány, *Archäologische Denkmäler der Gepiden im Mitteldonaubereich*, Arch. Hung., 38, 1961; A. Petru, *Contribuția atelierelor romano-bizantine la geneza unor tipuri de fibule „digitate” din veacurile VI-VII e.n.*, SCIV, 17/2, 1966, 255-275; D. Teodor, *Regiunile răsăritene ale României în secolele VI-VII*, Memoria Antiquitatis, 1, 1969, 181-206; V. Teodorescu, *Centre meșteșugărești din secolele V-VII e.n. în București*, Materiale de istorie și muzeografie, 9, 1972, 73-98; D. Gh. Teodor, *Teritoriul est-carpatic în veacurile V-IX e.n. Contribuții arheologice și istorice la problema formării poporului român*, Iași, 1978; *Istoria gândirii și creației științifice și tehnice românești*, cap III. Autohtoni și migratori. „Știință” și tehnică, București, 1982, 247-262; K. Horedt, *Siebenburgen im Frühmittelalter*, Bonn, 1986, 1-58.

² C. Preda, *Circulația monederelor romane postaureliene în Dacia*, SCIVA, 26/4, 1975, 441-485; B. Mitrea, *Monede romane imperiale în necropola din secolul al VIII-lea de la Izvoru*, jud. Giurgiu, SCIVA, 39/4, 1988, 381-389. Se semnalează descoperirea a șase monede romane din argint, într-un tezaur de la Nălațvad datat în secolul al XVII-lea, cf. Adrian A. Rusu, *Miscellanea Hatzegiana (informații și reinterpretări privitoare la istoria Tării Hațegului în Evul Mediu)*, I, Sargeția, XX, 1986-1987, 179; L. Bârzu, *Continuitatea populației autohtone în Transilvania în secolele IV-V. Cimitirul 1 de la Bratei*, București, 1973, 75-77.

³ D. Csallány, *op. cit., passim*; C. Gaiu, *Noi descoperiri și considerații asupra cimitirilor de la Fântânele „Rât” (com. Matei, jud. Bistrița-Năsăud)*, RB, IX, 1995, 152, cu bibliografia. Cât despre prezența stylus-urilor din bronz de la Bandu de Câmpie și Morești vezi duelul științific K. Horedt-I. Bóna, cf. K. Horedt, *Der östliche Reihengräberkreis in Siebenbürgen*, Dacia NS, XXI, 1977, 251-268; I. Bóna, *Gepiden in Siebenbürgen – Gepiden an der Theiß*, ActaArchHung., 31 (1-2), 1979, 26-37.

rectangulare cu alveolă centrală circulară și două alveole laterale astragaliforme. Fibula, cu piciorul și port-agrafa rupte în antichitate, s-a descoperit în mormântul nr. 16. Micul cimitir cuprindea 19 morminte de inhumare și a fost datat potrivit ritualului de înmormântare și obiectelor de inventar, în secolul al VI-lea d. Chr.⁴

Un studiu recent enumeră diverse antichități recuperate și reutilizate în forma lor inițială, din cele mai vechi timpuri până în cursul Evului Mediu⁵. În alte cazuri însă, obiectele „supraviețuitoare” au suferit schimbări superficiale sau mai profunde, în funcție de noua întrebunțare care li s-a acordat.

Mai cunoscut este fragmentul de fibulă de la **Micia-Veteș**, cu inscripția QVARTINE VIVAS. Descoperit în 1865, arcul din argint fusese piesă componentă dintr-o fibulă de tipul „cu butoni în formă de ceapă”, care purtase de-o parte și de alta a muchiei centrale inscripția menționată. Atât literele incizate cât și nervura mediană fuseseră decorate cu smalț negru în tehnica „niello”. Dincolo de discuția legată de caracterul și semnificația posibil creștină a piesei⁶, dacă îndoirea arcului până la aspectul de inel pe care-l are astăzi s-a făcut în antichitate⁷, ea reprezintă o refolosire. Rezultă că la un moment dat cineva a recuperat dintr-o fibulă, probabil deteriorată, fragmentul cu inscripție, apreciindu-i aspectul estetic și eventual înțelegându-i mesajul scris, în loc să-l topească. De altfel, însăși forma semicirculară a arcului s-a pretărat mai ușor îndoirii, rezultând un inel cu capetele apropiate, orice altă modificare, chiar și o eventuală îndreptare a arcului riscând spargerea decorului emailat preexistent.

Fibula de la Micia, în întregul său, a fost datată de specialiști în prima jumătate a secolului al IV- lea⁸, deși în mod obișnuit o atare precizie se bazează tocmai pe părțile care atunci, ca și astăzi lipsesc (butoni, picior, etc.). Cu atât mai mult trebuie să presupunem că au trecut câteva decenii până la momentul în care doar arcul a mai putut fi salvat și transformat în inel.

O altă adaptare se referă la un pandantiv sau medalion format din două monede de argint suprapuse, ambele din vremea împăratului Traian, prinse într-o ramă circulară de aur cu torță canelată. Medalionul provine de la **Dierna - Orșova** și a ajuns alături de alte obiecte de la Viena,

⁴ Publicată pentru prima dată în SCIV, III, 1952, 311-317, fibula a fost inițial socotită „de epocă romană” în mediu germanic, dar niciodată în context „avaric”, cf. C. Beldiman, *Fibule cu schemă Latène C cu placă emailată din România*, Apulum, 27-30, 1990-1993, 183, fig. 2/3; K. Horedt, *Siebenbürgen im Frühmittelalter*, Bonn, 1986, 26-29.

⁵ M. Bărbulescu, *Toporul preistoric cu inscripție de la Sucidava*, Studia Archaeologica et Historica Nicolao Gudea dicata, Zalău, 2001, 203-206.

⁶ IDR III/3, nr. 206, 205-206, fig. 160, cu întreaga bibliografie; N. Gudea, I. Ghîrco, *Din istoria creștinismului la români. Mărturii arheologice*, Oradea, 1988, 177.

⁷ Al. Diaconescu - C. Opreanu, *Câteva puncte de vedere în legătură cu evoluția societății autohtone în epoca dacoromană târzie și în perioada migrațiilor*, AIIA, 1989, 580-581.

⁸ E. Tóth, *Römische Metallgegenstände mit Inschriften im Ungarischen Nationalmuseum: instrumenta domestica*, FolArch, XXXI, 1980, 146-153. Părerea că arcul ar fi prea gros și deci incomod pentru a fi purtat ca inel digital, cf. Al. Diaconescu - C. Opreanu, *op. cit.*, 580, este contrazisă de numeroasele piese greoae din epoca romană și mai ales postromanică, cf. I. Bajusz și A. Isac, *Podoabele din amfiteatrul de la Porolissum*, Studia Archaeologica et Historica Nicolao Gudea dicata, Zalău, 2001, 405, nr. 1, 417, pl. I/1,2; D. Alicu - S. Cociș, *Podoabe romane de la Ulpia Traiana*, Apulum, XXV, 1988, 232, pl. II/15, 19, 241-242; D. Protase, I. Țigăra, *Șantierul arheologic Soporul de Cimpie*, Materialc, V, 1959, 428, fig. 5/1.

în secolul al XIX-lea. Din descrierea precum și din ilustrarea oferită de autorii care au semnalat descoperirea, rezultă că pandantivul are două fețe, fiecare reprezentând câte o imagine a monedei utilizate. Se presupune că medalionul făcuse parte dintr-un inventar funerar și după trăsăturile stilistice a fost încadrat cronologic în secolele III-IV d.Chr.⁹ Desigur o eventuală analiză competență ar surprinde semnificația rituală a suprapunerii celor două monede și în funcție de reprezentările „la vedere” pe care le poartă. Medalionul de la Dierna – Orșova se leagă direct de o altă adaptare a unor piese mai vechi, netransformate, dar reutilizate la crearea unor noi podoabe.

Astfel, tot la Dierna – Orșova aproximativ în anii 1971-1972 a ieșit la iveală cu ocazia unor lucrări de canalizare un sarcofag de plumb adăpostit într-o cistă de cărămizi. Osemintele găsite indicau înhumarea unui copil alături de mai multe obiecte de inventar. Cum la descoperire n-a fost de față nici un arheolog, unele piese au fost distruse sau au dispărut. În schimb s-au recuperat două medalioane rotunde precum și o foită de aur rulată, cu inscripție. Ambele medalioane aveau rama lucrată dintr-o bentă de aur imitând un șnur răsucit și câte o toartă din același material, lată cu caneluri. Unul dintre medalioane cuprindea o imitație după o monedă republicană din argint. Aversul era ilizibil, dar pe revers se vedea zeița Luna într-o *biga* cu caii în galop. Al doilea medalion avea o gemă din iaspis roșu cu reprezentarea lui Sol în quadrigă. Se disting: cununa de raze a zeului, mâinile care țin hătjurile și biciul, precum și imaginea unui șarpe (atribut al cultului mithriac).

Pentru cei avizați, semnificația poziției lui Sol aici văzut din față oferă și indicii cronologice. Această imagine comparată cu cea de pe monedele ce-l ilustrează pe același zeu a condus la concluzia că medalionul cu gemă poate fi datat între a doua jumătate a secolului III și începutul secolului IV d.Chr. Mai exact, pe monedele din prima parte a secolului III d.Chr. Sol apare în quadrigă redat spre stânga sau dreapta, în timp ce pe monedele emise de Aurelian sau Probus el este reprezentat întotdeauna din față¹⁰.

Analiza alegerii materialelor și scenelor de pe medalioane, coroborate cu studierea și descifrarea inscripției incizate pe plăcuța de aur din sarcofagul de la Dierna – Orșova a condus la concluzia că întreg ansamblul are legătură cu gnosticismul, erzie vehiculată din lumea semitică, prin intermediul Egiptului, spre zonele europene ale Mării Mediterane¹¹.

Rămânând în aceeași sferă a spiritualității, să adăugăm o altă reutilizare a unei podoabe din epoca „clasică” romană, de data asta printr-o intervenție în chiar natura materialului și cu scopul de-a modifica semnificația inițială.

Este vorba despre o gemă ovală din coral cărămiziu, montată într-o ramă de aur, provenită de la *Apulum*- Alba Iulia (cartierul Partoș). Medalionul cu toartă canelată, asemeni descoperirilor

⁹ Nr. inv. VIIb. 60, Kunsthistorisches Museum, Wien, cf. I. Miclea - R. Florescu, *Daco-romanii*, I, 1980, 106, cat. 313, 314. Numărul de inventar desemnează un lot de piese din Transilvania și Banat ajuns la Viena în secolul XIX.

¹⁰ D. Benea - A. Șchiopu, *Un mormânt gnostic de la Dierna*, ActaMN, XI, 1974, 115-125.

¹¹ N. Vlassa, *Interpretarea plăcuței de aur de la Dierna*, ActaMN, XI, 1974, 125-141.

mai sus discutate, are incizii pe ambele fețe. Cercetarea minuțioasă a podoabei a relevat faptul că ea a trecut prin mai multe faze succesive de prelucrare până la aspectul pe care-l are actualmente.

Inițial, pe o față a gumei a fost gravată o imagine feminină în picioare, îmbrăcată într-un *chiton* lung, pe cap cu o diademă din flori și panglici. Identificată cu Isis, zeița ridică mâna stângă în dreptul gurii, făcând semnul simbolic al tăcerii sau tainei. La picioare este redat un șarpe în mișcare, atribut al cultului isiac. La un interval de timp ulterior, fără a se distruga iconografia pagână inițială, atât pe reversul neted al gumei cât și pe față deja decorată s-au adăugat semne grafice incizate, într-o execuție mai puțin reușită. Descifrarea scrierii a arătat că este vorba despre o formulă specifică paleocreștinismului, într-o limbă greacă prescurtată. Traducerea și transcrierea completă a textului grecesc, care începe pe reversul gumei și continuă pe avers este: „Attio / Hristos învinge vizuina șarpei”. „Creștinarea” piesei prin gravarea inscripției respective și apoi montarea în ramă reprezintă finalizarea acțiunii de transformare și „purificare”. Dacă stilul scenei ilustrate inițial indică datarea gumei în secolul al III-lea d.Chr. restul operațiunilor au avut loc mai târziu, în a doua jumătate a acelaiași veac.

Autorul studiului presupune că întreaga prelucrare a medalionului de la Apulum- Alba Iulia s-a făcut într-un atelier alexandrin, reprezentarea fiind un produs greco-egipcean. Purtătorul putea fi un oriental sosit în Dacia din zona sud-dunăreană a Imperiului, în preajma sau după retragerea aureliană¹².

În același timp s-a demonstrat că asocierea unor reprezentări de pe anumite obiecte, originale sau reutilizate în practicile magico-rituale cu suportul material pe care ele apar este o acțiune intenționată și respectă reguli bine stabilite. Acestea se aplică nu doar când este vorba de medalioane-talisman, gume, plăcuțe-amulete, ci și în situațiile în care o piesă aparent obișnuită evocă sau simbolizează un atribut divin. Prin intervenția ulterioară (gravare, cioplire, incizare), î se conferă noi funcții apotropaice, spirituale¹³.

În sfera atât de largă a evoluției și dezvoltării meșteșugurilor se include și domeniul mai restrâns al reparațiilor. Referindu-ne în special la cele care vizează prelucrarea metalelor, este de la sine înțeles că reparațiile s-au făcut în toate epociile istorice și deși am fi tentați să le atribuim unui nivel precar de existență, ele pot avea și alte semnificații.

Perioada de după retragerea aureliană, comparativ cu epociile anterioare, a oferit până acum mai puține date despre atelierele de prelucrare și producția meșteșugărească în fostă provincie Dacia¹⁴.

¹² Idem, Două noi piese paleocreștine din Transilvania, ActaMN, XIII, 1976, 215-230.

¹³ Idem, Interpretarea plăcuței de aur de la Dierna, ActaMN, XI, 1974, 133-134; M. Bărbulescu, op. cit., 204-205, cu bibliografia.

¹⁴ Pentru secolul al VI-lea este binecunoscut atelierul de fibule de la Drobeta-Turnu Severin, cf. A. Bejan, Un atelier metalurgic din sec. VI e.n. de la Drobeta Turnu Severin, ActaMN, XIII, 1976, 257-278.

Cu atât mai interesante devin cele câteva piese reparate în epocă, deși este dificil de stabilit dacă activitatea a avut loc la noi sau în atelierele pe care le numim cu un termen generic „romano- bizantine” din restul Imperiului. În schimb, cele câteva fibule din epoca romană care au fost reparate din motive mai greu de intuit, când teoretic puteau fi înlocuite cu altele noi, par să fi ajuns în mâna unor meșteri ambulanți sau în ateliere aflate în apropierea castrelor militare.

Ne referim la o fibulă de bronz în formă de „T”, din secolul III d.Chr., descoperită în castrul de la Gilău (jud. Cluj) a cărei portagrafă ruptă, din același material, a fost lipită la loc prin cositorire¹⁵.

În cimitirul prefeudal de la Bandu de Câmpie (jud. Mureș) s-au păstrat în morminte destule antichități romane¹⁶. Dintre cele descoperite pe teritoriul aceleiași necropole, în zona colinară, unde cu ocazia lucrărilor viticole s-au distrus câteva gropi de inhumăție s-a aflat o fibulă de tipul „cu piciorul întors pe dedesubt” a cărei arc și picior au fost turnate în bronz, iar resortul actual din fier îl înlocuiește pe cel original, din același material cu corpul piesei. Să mai adăugăm că fibulei îi lipsește butonul central și a fost datată tot în secolul III d. Chr.¹⁷ În acest caz, reparația putea avea loc fie în epoca romană, fie câteva secole mai târziu, când ea a fost refolosită¹⁸.

În sfârșit, o fibulă descoperită în 1978 într-o cistă de cărămizi, din necropola sudică a municipiului roman Potaissa-Turda (jud. Cluj) are părțile componente lucrate din trei materiale diferite. Ea este în formă de „T”, cu închidere prin balama, iar din butonii laterali s-a mai păstrat doar unul. Această formă face trecerea spre tipul de fibulă „cu butoni în formă de ceapă”. A fost datată în a doua jumătate a secolului al III-lea și are corpul din argint, acul din bronz și butonul păstrat, din fier¹⁹.

Cercetările arheologice întreprinse în zona localității Bratei (jud. Sibiu) au scos la lumină numeroase vestigii postaureliene autohtone sau aparținând diverselor grupuri de populații în

¹⁵ D. Isac - S. Cociș, *Fibule din castele romane de la Gilău și Căseiu. O analiză în context stratigrafic*, EphemNap, V, 1995, 118, 126, 138, pl. XI/58; D. Benea, *Istoria așezărilor de tip „vici militares” din Dacia romană*, Timișoara, 2003, 198, unde citează o analogie de la Porolissum-Moigrad; 219 – o fibulă reparată de la Tibiscum; 204-206 – produsele și reparațiile din ateliere în epoca romană.

¹⁶ I. Kovács, *A mezőbándi ásatások*, DolgCluj, IV, 1913, 279-429, piesele romane încep cu mormântul nr. 11, pag. 296 și se succed până la nr. 174 inclusiv, pag. 362.

¹⁷ Idem, op. cit., 364, fig. 85/2, 2a, 365. Îi mulțumim colegului S. Cociș, care ne-a oferit în afara unor detalii tehnice asupra piesei și informația potrivit căreia din cele peste 2000 de fibule romane studiate în lucrarea sa de doctorat, doar patru ar fi fost reparate.

¹⁸ Cunoscut fiind faptul că fibulele din bronz se turnau în tipare pe părți componente separate, care apoi se sudau între ele, iar fierul se prelucra exclusiv prin martelare, este ciudat că fibule din epoca romană prezintă combinații bronz-fier, fără a fi socotite de specialiștii în domeniul drept reparații. Chiar și îmbinarea componentelor turnate din același material, (bronzul) cerea cunoștințe tehnice avansate. Pentru epoca dacică spre exemplu și probabil la fel mai târziu, dacă o piesă de bronz a fost turnată incorect, niciodată nu se repară prin turnare, căci noul aliaj nu se lipea peste cel anterior (cf. E. Iaroslavscu, *Tehnica la daci*, Cluj-Napoca, 1997, 82- și alte informații pentru care îi mulțumim pe această cale).

¹⁹ Cl. Luca-Ana Hopârtean, *Noi descoperiri în necropola sudică a Potaissei*, Potaissa, II, 1980, 115-116, mormântul nr. 7; M. Bărbulescu, *Potaissa după mijlocul secolului al III-lea*, Potaissa, II, 1980, 173.

migrație. Eșalonarea pe mai multe secole, se pare până în zona Evului Mediu timpuriu și varietatea obiectivelor fac din Bratei unul dintre cele mai importante puncte istorice studiate.

Se remarcă vasta necropolă de incinerație din apropierea așezării de la „Zăvoi” purtând cifra „1”. Printre numerosul material ceramic și piesele din metal, mai ales din fier se remarcă uneltele agricole și meșteșugărești, unele din inventarul mormintelor, altele depuse în movile care se ridicau deasupra gropilor. Dintr-o astfel de movilă provine o seceră de fier reparată. Astfel, fragmentul unei seceri cu spin a fost dublat cu un alt fragment de lamă, mai îngustă. Prelungirea nu s-a făcut în continuarea primei bucăți ci peste ea, încât tăișul descrie două arcuri de cerc. Cele două fragmente au fost fixate între ele cu două plăci de tablă prinse simetric, pe ambele fețe, cu două nituri tot din fier. Din păcate n-a fost ilustrată în publicații această reparație, care datează ca și cimitirul din secolele IV- V d. Chr.²⁰

Descoperirea întâmplătoare în vara anului 1970 a unor fragmente de vase din argint pe pășunea „Tricer” din hotarul satului Tăuteni (astăzi Tăuteu) (jud. Bihor) a continuat cu o săpătură de salvare în iarna acelaiași an. Rezultatul a fost recuperarea a două căni fragmentare decorate cu scene mitologice realizate în tehnica „au repoussé”, restaurate, conservate și amănunțit cercetate în anii care au urmat. Ambele căni au fost lucrate în același stil, una însă este mai înaltă, avusese o toartă care astăzi nu se păstrează și fusese aurită. O bună parte din poleială s-a pierdut în timpul restaurării, din cauza tratamentului termic la care au fost supuse ambele vase. Argintul avusese în momentul descoperirii consistența cojilor de ouă.

Ne-am concentrat atenția asupra acestei a două căni, deoarece autorul interesantului volum consacrat descoperirii de la Tăuteu²¹ a atras atenția asupra unei reparații antice în zona piciorului piesei. Se menționează că pe talpa piciorului au fost incizate cu un *stylus* niște semne (rune ?) în sir concentric, formând o inscripție. Pe de altă parte, în partea superioară, talpa a fost reparată cu un petic din foaie de argint prins cu nituri din același material de către un meșter mai puțin priceput. Se pare că o parte din inscripția de pe talpă a fost ștearsă cu această ocazie. În schimb s-a observat în porțiunea care leagă piciorul vasului de corp alte semne incizate prin punctare, douăsprezece la număr, dintre care majoritatea sunt grecești și constituie o a doua inscripție²².

Deși nu se poate stabili cu claritate relația cronologică între cele două inscripții și reparația executată se subînțelege că vasele au fost utilizate timp îndelungat și au trecut prin mâinile mai multor posesori. Ca toate produsele de lux contemporane sunt lucrate, fie în mediul constantinopolitan, mediteranean-estic, dar nu a fost exclus nici un atelier italian. Datarea propusă

²⁰ Ligia Bârzu, *op. cit.*, 58, 250-252. Autoarea remarcă totuși relativa lipsă de metal, mai ales bronz în cimitirul nr. 1.

²¹ S. Dumitrașcu, *Tezaurul de la Tăuteni-Bihor*, Oradea, 1973

²² *Idem, op. cit.*, 46, pl. LXVII

de autorul lucrării le situează între a doua jumătate a secolului al IV-lea și începutul secolului al V-lea²³.

În aceeași sferă a mărfurilor de lux, fabricate la comanda unor regi barbari sau membri de vază ai aristocrației tribale se înscrive și paharul din sticla galben-verzui din al doilea mormânt „princiar” de la Apahida (jud. Cluj). Deși descoperit întâmplător și spart de muncitori s-a reușit ulterior atât reconditionarea parțială, cât și aflarea locului unde fusese depus inițial, în apropierea sădului drept al defuncțului. Forma generală a paharului era ovoidală, buza subțire, puțin evazată, fundul și peretii groși. Întregul corp era ornamentat cu ove concave, dispuse pe trei registre. Fiecare ovă era înconjurată de un sănțuleț, iar spațiul dintre ele era decorat cu șiruri de liniuțe paralele, orizontale. Diametrele ovelor descreșteau de la buză până la baza paharului, unde sub ultimul registru se vede o bandă orizontală formată dintr-un șir de concavități egale între ele, încadrate între două perechi de linii incizate.

În treimea de sus a vasului pe interior și exterior s-a aplicat o foită dublă din aur prinsă între două rame fine. Acestea au fost fixate cu nituri de aur, care străbat prin perforare peretii pe toată grosimea lor. Rafinamentul îmbinării între cele două materiale se relevă și prin completarea „grafică” a motivelor decorative ale paharului pe foită de aur (Pl. I/2). Deși inițial se considera că bentita aplicată ar fi un ornament²⁴, ea pare mai degrabă aplicată pentru mascarea unei crăpături sau ciobituri și atunci avem de-a face cu o reparatie.

Dacă ar fi fost vorba de ornamentare, folia de aur ar fi fost tăiată și aplicată, urmând o anumită simetrie sau orice formă geometrică potrivită paharului și s-ar fi utilizat alte metode, nu perforarea sticlei. De altfel, urmărind piesele decorate din toate descoperirile „princiare” ale secolului al V-lea, fie că au fost încrustate sau incizate, piese de echipament, accesorii vestimentare, podoabe, etc., respectă din punct de vedere artistic simetria. Spre ideea de reparatie înclină și R. Harhoiu, care citează alte exemple contemporane asemănătoare, din sudul Norvegiei. În privința datării paharului de la Apahida (mormântul nr. 2), acesta putea fi creat în prima parte a secolului al V-lea și păstrat cu grijă câteva decenii, până la deteriorarea și apoi repararea sa, spre sfârșitul aceluiași secol²⁵. Un caz aparte de reparatie sau mai curând improvizație se referă la o descoperire până acum inedită pe care o prezentăm în continuare.

În cursul lucrărilor de modernizare a șoselei Cluj-Napoca-Zalău, întreprinse în anii 1998-1999, în zona intersecției străzilor Maxim Gorki (azi Corneliu Coposu) și Porumbului a fost cercetată o necropolă din epoca bronzului (cultura Nouă)²⁶. În afara materialelor preistorice s-au

²³ R. Harhoiu, *Die Frühe Völkerwanderungszeiten in Rumänien*, București, [2000], 125-126 și pl. CXXXVII – opțează pentru datarea în prima jumătate a secolului al V-lea.

²⁴ D. Protase, *Al doilea mormânt princiar de la Apahida (I)*, ActaMN, IX, 1972, 172, nr. 21, fig. 6, pl. X; I. Miclea-R. Florescu, *op. cit.*, 210, cat. 784.

²⁵ R. Harhoiu, *op. cit.*, 134-136, cu bibliografia.

²⁶ Lucrările au fost conduse de către colegii M. Wittemberger și M. Meșter. Personal am participat spre sfârșitul campaniei nefiind de față la descoperirea pe care o prezentăm în continuare.

descoperit 22 de morminte prefeudale. Punctul se află la circa 1-1,2 km est de cunoscutul grup de morminte din cartierul „Cordoș”, datat în secolul al VI-lea. Această nouă necropolă este în bună parte contemporană cu grupul deja publicat²⁷.

Printre piesele de inventar, în cea mai mare parte modeste, se remarcă o fibulă „digitată” fragmentară, din argint aurit a cărei reparatie s-a încercat în epocă. La ridicarea fibulei de pe oseminte s-a observat că era de tipul „cu cap semicircular prevăzut cu cinci butoni profilați” și picior romboidal, rupt între cele două caboșoane laterale²⁸. În continuarea piciorului fibulei de argint se află o altă fibulă din tablă de bronz, cu cap semicircular parțial deteriorat și picior alungit²⁹. Sub capul semicircular și marginea piciorului fibulei din argint s-a găsit o plăcuță subțire de bronz de formă aproximativ dreptunghiulară, cu cele două laturi lungi neregulate, concave și având două perforații pe una dintre ele³⁰ (Pl. I/1).

Pe dosul fibulei de bronz mai erau vizibile resturi din portagrafă, iar pe reversul fibulei „digitate” de asemenea se păstrează cele două urechiușe din argint în care fusese fixată inițial tija orizontală de la resort. Pe piciorul rombic mai rămăseseră fragmente din sistemul de închidere. Este destul de greu de imaginat că fragila plăcuță din bronz putea suporta greutatea celor două fibule înăndite, una în continuarea celeilalte, mai ales că poziția în care se purta ciudata combinație era cu butonii digitati în jos.

Este limpede că fibula din argint este principala piesă căreia i s-a încercat și (probabil) redat, funcționalitatea prin improvizația executată de vreun meșter al vremii. Ea fusese aurită inițial pe întreaga suprafață. În timp, pelicula s-a mai șters, dar mai este vizibilă pe semidisc și picior.

Semidiscul este decorat cu două rânduri de „globule” înscrise între două semicercuri în relief, marginea exterioară fiind ornamentată cu șiruri de incizii punctate. Aceleași șiruri se află și pe conturul lateral al piciorului rombic. Arcul are o nervură centrală. De o parte și de alta a sa se succed incizii orizontale, paralele între ele, deci perpendiculare pe cele două margini profilate. Piciorul fibulei, păstrat până inclusiv la cele două caboșoane laterale, astăzi fără pietrele semiprețioase sau sticla din interior, avea ca decor central un romb incizat, în jurul căruia s-au imitat „globulele” de pe semidisc.

Îndelungatele cercetări asupra tipologiei și datării fibulelor „digitate” au arătat că determinante sunt decorația și terminația piciorului. În funcție de aceste părți componente și de zona geografică din care provin, ele au fost atribuite fie slavilor, fie lumii germanice, ariei romano-bizantine, neexcluzându-se o anumită contribuție autohtonă³¹.

²⁷ Șt. Ferenczi, *O nouă descoperire din epoca migrațiilor în cartierul Cordoș al Clujului*, OmD, 193-204.

²⁸ Dimensiuni: înălțimea - 6 cm; lățimea capului - 4,3 cm, lățimea maximă păstrată - 2,8 cm.

²⁹ Dimensiuni: înălțimea - 5,3 cm; lățimea păstrată a capului - 1,6 cm, lățimea maximă a piciorului - 1,4 cm.

³⁰ Dimensiuni: înălțimea - 0,9-0,7-0,8 cm; lățime - 1,1 cm, grosime - 0,02 cm.

³¹ D. Gh. Teodor, *Fibule „digitate” din secolele VI-VII în spațiul carpato-danubiano-pontic*, ArhMold, XV, 1992, 119-152, cu întreaga bibliografie a problemei.

În Transilvania au fost identificate inițial patru perechi de fibule „digitate” și încă trei descoperiri cu un singur exemplar. Din cele 11 bucăți, șapte au decor spiralat la care se adaugă o fibulă din tezaurul de la Șeica Mică (jud. Sibiu). Acestea șapte ar forma o grupă databilă în a doua jumătate a secolului V d.Chr., până în jurul anilor 500³².

Să reamintim totuși că fibula de la Cluj-Napoca (strada Maxim Gorki- Corneliu Coposu) provine dintr-un mormânt de inhumare, iar dispunerea înmormântărilor s-a făcut în „șiruri” (Reihengräber). Celelalte fibule aparțin aceluiași orizont dar datarea lor este mai largă.

Chiar fără terminația piciorului rombic, cele mai potrivite analogii pentru fibula „digitată” de la Cluj le găsim în descoperiri atribuite populațiilor germanice. O piesă găsită întâmplător, dar de pe teritoriul vastului cimitir de la Szentes-Kökényzug (Ungaria) este aproape identică cu cea în discuție. La această impresie contribuie și coincidența păstrării ambelor fibule, fracturate la același nivel: sub cele două caboșoane laterale. În același cimitir, o pereche de fibule din argint aurit, păstrate întregi (M81), aveau terminația piciorului rombic zoomorfă³³.

Pentru decorul de pe arc și anume nervura centrală și cele două șiruri de incizii perpendiculare pe ea, o fibulă din argint de la Morești (jud. Mureș) în cimitirul de pe „Hulă” constituie o bună analogie. Capătul piciorului rombic avea tot o figură zoomorfă (M1). În același cimitir, perechea de fibule din M73 poate fi socotită asemănătoare exemplarului de la Cluj-Napoca.

Fibulele „digitate” din cele două morminte de la Morești au fost încadrate cronologic în prima jumătate a secolului al VI-lea³⁴. Considerăm prin urmare că și fibula de la Cluj aparține aceluiași tip, cu terminația piciorului zoomorfă și se datează în prima parte a secolului al VI-lea.

După cum am amintit, fibula cu cinci butoni se „prelungea” cu o alta, din tablă de bronz, de tipul „cu cap semicircular și picior alungit”, rotunjit la capăt. Probabil pentru a face legătura între cele două piese cu ajutorul plăcuței perforate, capul semidiscoidal a fost parțial tăiat sau transformat, încât nu i se pot determina dimensiunile și forma originală. Marginea sa a fost ușor rotunjită și înainte ca piesa să fi fost conservată în laboratorul muzeului clujan erau vizibile două spații decupate ca niște semicercuri, simetrice, de-o parte și de alta a semidiscului. Acestea nu sunt rezultatul întâmplător al corodării bronzului, ci au fost executate intenționat de către cel care a realizat reparația.

Inițial, semidiscul putea avea un buton central masiv sau trei protuberanțe rotunjite. Din fericire, piciorul păstrat întreg, cu lățimea maximă în partea sa superioară unde se leagă de arc, poate lămuri mai exact încadrarea cronologică a fibulei. Importanța formei și nivelului la care se

³² K. Horedt, *Die östliche Reihengräberkreis in Siebenbürgen*, DaciaNS, XXI, 251-268; 258. De la acest studiu, numărul fibulelor cu cinci butoni pe semidisc s-a înmulțit prin descoperirea la Bratei (jud. Sibiu) în cimitirul nr. 3a încă trei exemplare din care unul cu decor spiralat (cf. Ligia Bârzu, *Gepidische Funde von Bratei*, DaciaNS, XXXV, 1991, 211-214; fig. 2/1-2, fig. 3/9).

³³ D. Csallány, *op. cit.*, 38, pl.I/18; 37-38, pl. XVIII/4,5. Cimitirul a fost încadrat cronologic între anii 480-568 d.Chr.

³⁴ K. Horedt, *Morești. Grabungen in einer vor- und frühgeschichtlichen Siedlung in Siebenbürgen*, Bukarest, 1973, 156-157, fig. 72/1; 172, fig. 87/1,4; 185.

plasează lățimea maximă a piciorului în stabilirea datării fibulelor cu semidisc a fost de mult timp clarificată³⁵.

Totuși acest tip nedecorat, de mici dimensiuni, este slab reprezentat în România, spre deosebire de exemplarele cu semidiscul sau piciorul ornamentate. Asemănătoare este o fibulă din împrejurimile municipiului Alba Iulia, care însă are vârful piciorului ascuțit³⁶. De asemenea o fibulă de bronz de la Soporul de Cîmpie (jud. Cluj) descoperită întâmplător se leagă de așezarea identificată în apropierea cunoscutului cimitir daco-roman, așezare care însă aparține cronologic secolului al V-lea. Piesa de la Soporul de Cîmpie este o analogie potrivită, deși aceasta are trei protuberanțe triunghiulare rotunjite pe semidisc³⁷.

Oricare ar fi dificultățile produse de lipsa unei analogii mai apropriate, fibula de la Soporul de Cîmpie a fost încadrată în linii mari după mijlocul secolului al V-lea, iar o datare mai nuanțată o plasează imediat după 455 până prin 480 d.Chr.³⁸ Considerăm deci că și fibula de la Cluj-Napoca (str. C. Coposu) a fost produsă spre sfârșitul secolului al V-lea, rămânând în circulație o bună bucată de timp.

În sfârșit în încercarea de a reconstituи teoretic reparația fibulei „digitate” din argint aurit cu cea de bronz, trebuie să observăm că existența plăcuței subțiri cu două perforații nu explică în ce fel au fost prinse una de alta cele două piese.

În schimb, este clar că cele două perforații ale plăcuței corespund întocmai celor două orificii vizibile, practicate de o parte și de alta a rombului central de pe piciorul fibulei din argint. În același timp, spre vârful dinspre arc al aceluiași romb s-a păstrat un alt orificiu, de data aceasta cu un nit de bronz care străpungea grosimea piesei. Acest nit, la care nu ajung dimensiunile actuale ale plăcuței, permite presupunerea că inițial s-a utilizat o placă mai mare, având un capăt fixat pe dosul fibulei din argint cu cel puțin trei nituri. Celălalt capăt al plăcii de bronz se prindea de asemenea cu două nituri, înfipte în locul unde se vedeau adânciturile simetrice de pe semidiscul celei de-a doua fibule. Probabil în timp, marginea semicirculară a cedat și produșii de coroziune au deteriorat materialul folosit. Nu este exclus ca niturile de pe semidisc să fi scăpat atenției celor care au lucrat la degajarea ansamblului. După părerea noastră, plăcuța de legătură descoperită este doar un fragment din cea care înnădea cele două fibule.

Rămâne în continuare neclar sistemul de închidere al unui astfel de hibrid, cu o lungime și greutate considerabilă. Este inutil să adăugăm că nu cunoaștem nici o analogie pentru o astfel de

³⁵ Idem, *Unele probleme privind răspândirea culturii Sântana de Mureș-Cerneahov în România*, SCIV, 18/4, 1967, 575-592.

³⁶ R. Harhoiu, *op. cit.*, 157, pl. XCI/F.

³⁷ D. Protase, *Şantierul arheologic Soporul de Cîmpie*, Materiale VIII, 1962, S34. Cercetând fibulele de acest tip, ulterior orizontului Sântana de Mureș-Cerneahov, A. Kiss le clasifica după dimensiuni în două grupe: mari și mici remarcând că de puține sunt exemplarele mici în bazinul carpatic (partea transilvăneană), față de cele de dincolo de Tisa, cf. A. Kiss, *Germanische Funde von Szabadbattyán aus dem 5. Jahrhundert*, Alba Regia, XVIII, 1980, 105-132.

³⁸ K. Horedt, *Siebenbürgen in Frühmittelalter*, Bonn, 1986, 22-23, 24, fig. 10/4; r. Harhoiu, *Chronologische Fragen der Völkerwanderungszeit in Rumänien*, DaciaNS, XXXIV, 1990, 203.

reparație, pe care trebuie să o datăm în cursul primei jumătăți a secolului al VI-lea d.Chr. Că fibulele confectionate astfel au fost purtate stau dovedă resturile textile identificate pe suprafața fibulei „digitate”. Cât despre cele câteva decenii care despart cronologic cele două părți componente, dacă datările specialiștilor sunt corecte în ceea ce privește confectionarea inițială a fiecărei dintre piese, timpul cât putea circula un obiect sau altul rămâne o necunoscută sau uneori o surpriză³⁹.

Privind retrospectiv diferitele exemple de modificări, reutilizări sau reparații observăm că o categorie însemnată se referă la domeniul sensibil al credințelor, al convingerilor secrete personale sau designând un cerc restrâns de inițiați. Este cazul medalionului lucrat din două monede suprapuse (de la Dierna-Orșova – păstrat la „Kunsthistorisches Museum” din Viena), al medaloanelor-talisman din sarcofagul de copil descoperit tot la Dierna-Orșova și al găsei din coral, cu inscripție de la Apulum- Alba Iulia.

Toate aceste podoabe au fost mai degrabă lucrate în afara fostei provincii Dacia în ateliere orientale și exprimă curente precreștine, vehiculate la sfârșitul secolului al III-lea și începutul veacului următor. Aceleași sfere spirituale îi aparțin și toporul preistoric cu inscripție de la Sucidava. Câteva reparații banale de fibule romane au fost executate fie în ateliere aflate pe lângă castre militare, fie de către meșteșugari itineranți.

Un caz mai aparte ni s-a părut reparația scerii de fier de la Bratei, datată ca și cimitirul din care provine, în secolele IV-V d.Chr. Această improvizație primitivă a fost făcută într-o zonă intens locuită, unde s-au descoperit alte unelte agricole de bună calitate. Reparația răspunde probabil necesităților unei familii modeste, ca și cunoștințele tehnice ale meșterului respectiv.

În privința uneia dintre cănile de argint de la Tăuteu, deși probabil lucrată inițial în ateliere mediteraneene, a circulat și a fost utilizată vreme îndelungată, aparținând succesiv mai multor proprietari și a fost reparată fie într-un atelier local, fie de către un orfevier ambulant. Acesta a lucrat folosind aceeași metodă ca și în cazul de la Bratei, doar că aici a fost vorba de o foaie-petic de argint și nituri din același material. În privința paharului de sticlă de la Apahida (mormântul princiar nr. 2) avem de-a face cu o lucrare riscantă, ingenioasă, artistică până în cele mai mici amănunte.

Ar fi greu de răspuns la întrebarea care se naște văzând un echipament atât de bogat în aur, argint și almandine – de ce acest aristocrat a preferat să folosească paharul restaurat, în loc să-și procure altul nou. Poate fi vorba de vreo motivație rituală, deși preferăm varianta mai umană (poate fantezistă) a unui atașament personal față de acest obiect și nu de un altul.

³⁹ Anumiți cercetători care abordează epoca prefeudală, mai mult din punct de vedere arheologic și mai puțin prin prisma evenimentelor istorice ale vremii propun datări mai largi, eșalonate pe câte o jumătate de secol. După J. Cseh, grupul de morminte de la Cluj „Cordos” și descoperirile din perioada migrațiilor de la Soporul de Câmpie sunt dateate în a doua jumătate a secolului al V-lea, în timp ce cimitirul de la Morești „Hulă” este încadrat cronologic în prima jumătate a secolului al VI-lea d.Chr. (cf. J. Cseh, *Adatok az V-VII századi gepida emlékanyag egységéhez – Függelék: Erdély V-VII, századi gepida lelőhelykatasztere*, Szolnok Megyei Múzeumi Évkönyv, VII, 1990, 29-77; 69; 71;72).

Fapt este că paharul a fost reparat perforându-se sticla, pe lângă crăpăturile preexistente și folosindu-se folia și niturile de aur. Este de presupus că operațiunea s-a petrecut în vreunul dintre atelierele romano-bizantine a căror existență o evocă toti cercetătorii în domeniu (dar pe care nici unul n-a localizat-o cu exactitate).

Situată fibulei „digitate” de la Cluj (str. C. Coposu) dovedește, alături de inventarele modeste ale celorlalte morminte dăinuirea unei comunități sărăcăcioase în ansamblu și eventual izolată de principalele rute comerciale, care ar fi facilitat procurarea unei piese noi. Reparația se detașează net de cele prezентate mai sus, prin sacrificarea unei alte fibule, din material diferit și mai veche față de exemplarul din argint.

Să observăm totodată că în Transilvania, în afara câtorva tipare de turnat bijuterii sau obiecte de cult cu caracter religios, nu avem în fond dovada funcționalității vreunui atelier de orfevrerie, cu excepția celui deja amintit de la Drobeta-Turnu Severin (secolul VI d.Chr.).

Se pare că la această vreme meșteșugarii erau mai ales itineranți. Fără a nega faptul că unii dintre aceștia făceau parte din populația autohtonă, chiar dacă tot aceasta procura și materia primă, majoritatea artizanilor par să fi fost migratori mai mult sau mai puțin sedentarizați⁴⁰.

În Gallia secolului al VI-lea, Sf. Grigore din Tours observă că existau corporații puternice de orfevrieri, care aveau ateliere și își expuneau produsele artistice în centrul orașului. În același timp, în cazul deteriorării pieselor, acestea erau reparate de meșteri locali⁴¹.

Pe la mijlocul secolului al V-lea, un pasaj din *Vita Sancti Severini* menționează prezența unor meșteri orfevrieri ambulanți, **sarmați** sau **goți** reținuți la curte de către soția regelui Feletheus, pentru a-i lucra diferite obiecte⁴².

Descoperirea mai ales în morminte a unor unelte specifice meșteșugarilor constituie încă o doavadă a mobilității și priceperii acestor specialiști care își duceau cu ei însiși atelierul pe vaste suprafețe geografice. Într-un cimitir franc de la Caulincourt s-a dezvelit un mormânt care cuprindea toate uneltele unui bijutier, materie primă (metal) și pietre prețioase necesare exercitării meseriei⁴³. În Pannonia se cunosc mai multe descoperiri de unelte din prima sau a doua jumătate a secolului al V-lea, atribuite fie gepizilor, fie longobarzilor. Se citează: Csongrád, pe malul Tisei, Brno și mai ales Poysdorf unde s-au găsit inclusiv mulajele în bronz a unor fibule caracteristice longobarzilor⁴⁴.

Acestei serii de descoperiri i se adaugă în Transilvania cunoscutul mormânt citat ca „cel al unui meșter argintar” de la Bandu de Câmpie care cuprindea numeroase unelte: ciocane, clești, o nicovală mică, dăltite, gresii de ascuțit, o pensetă, cuie, deșeuri de metal, dar și două piese mai

⁴⁰ Șt. Olteanu, N. Neagu, D. Șeclăman, *Tehnologia obtinerii fierului din minereu și problema continuității istorice pe teritoriul României în mileniul I e.n.*, SCIVA, 32,2, 1981, 225-226.

⁴¹ J. Bernardi, *Les premières siècles de l'Église*, Paris, 1987, 419-443.

⁴² M. Lombard, *Les metaux dans l'ancient monde du Ve au XIe siècle*, Paris, 1974, 81 sqq., citat de Șt. Olteanu, N. Neagu, D. Șeclăman, *op. cit.*, 226, nr. 30.

⁴³ J. Bernardi, *op. cit.*, 443.

⁴⁴ I. Bóna, *A l'aube du Moyen Age. Gépides et Lombards dans le bassin des Carpates*, Budapest, 1976, 48- 51.

rare – o placă pentru trefilare și un burghiu. Este posibil ca acest meșteșugar, pe de altă parte să fi avut un rol de frunte în comunitatea în care trăia, altfel nu se explică prezența frumosului coif de fier⁴⁵.

Studierea mai atentă a unor descoperiri arheologice mai vechi sau mai noi, poate aduce în viitor date interesante asupra unor aspecte mai puțin cunoscute ale dezvoltării meșteșugurilor în epoca prefeudală.

Planșa

Pl. I Obiecte reparate în antichitate: 1. Cluj-Napoca (str. M. Gorki- C. Copsu) - fibulă „digitată”; 2. Apahida – pahar din mormântul princiar nr.2.

Aspects du développement de l'orfèvrerie du IIIe siècle au VIe siècle après J.Chr.: réemplois, modifications, réparations (résumé)

Un cimetière situé dans un quartier de la ville de Cluj nous a offert la découverte d'une fibule fragmentaire „digitée” en argent dorée de l'époque des migrations. Elle a été réparée à l'aide d'une autre pièce, toujours une fibule, un peu plus ancienne, en bronze.

Cela nous donne la possibilité d'envisager différents aspects du développement de l'orfèvrerie antique sur le territoire de l'ancienne Dacie, après la retraite aurélienne.

La survie de certains objets métalliques (monnaies, fibules, etc.), de l'époque romaine dans les cimetières germaniques est un phénomène bien connu. On emploie des monnaies plus anciennes dans la fabrication des médaillons en or romains tardifs par exemple à **Dierna-Orșova** en leur donnant une nouvelle signification spirituelle, liée à l'hérésie du gnosticisme.

Une autre parure découverte à **Apulum – Alba Iulia**, une gemme en corail païenne a été modifiée en lui ajoutant sur les deux faces une inscription chrétienne.

L'étude présente s'occupe aussi de quelques fibules de l'époque romaine où romaine tardive que l'on a restaurées à cause de l'usage par les artisans de l'époque.

À la fin du IVe et au début du Ve siècle on a réparé d'une façon rudimentaire, une fauille en fer, trouvée dans l'un des cimetières de la station de **Bratei**. On a réparé aussi l'une des deux carafes en papier d'argent trouvée à **Tăuteu**. La restauration a eu lieu dans la seconde moitié du IVe et au début du Ve siècle à l'aide d'une feuille en argent fixée sur la surface de la carafe, avec des clous toujours en argent.

Vers la même époque (le Ve siècle) on a refait aussi d'une façon semblable un verre qu'on a découvert dans la deuxième tombe „princière” d'**Apahida**. Dans ce cas on a employé une feuille et des clous en or (Pl. I/2).

Revenant à la fibule „digitée” (PL. I/1) qui a été réparée à l'aide d'une autre on suppose que, pour lier les deux pièces qui composent cet ensemble on a utilisé une plaque en bronze, dont on garde encore un fragment perforé. Cette plaque qui lie entre elle les deux pièces différentes, était fixée, par derrière à l'aide des clous en bronze.

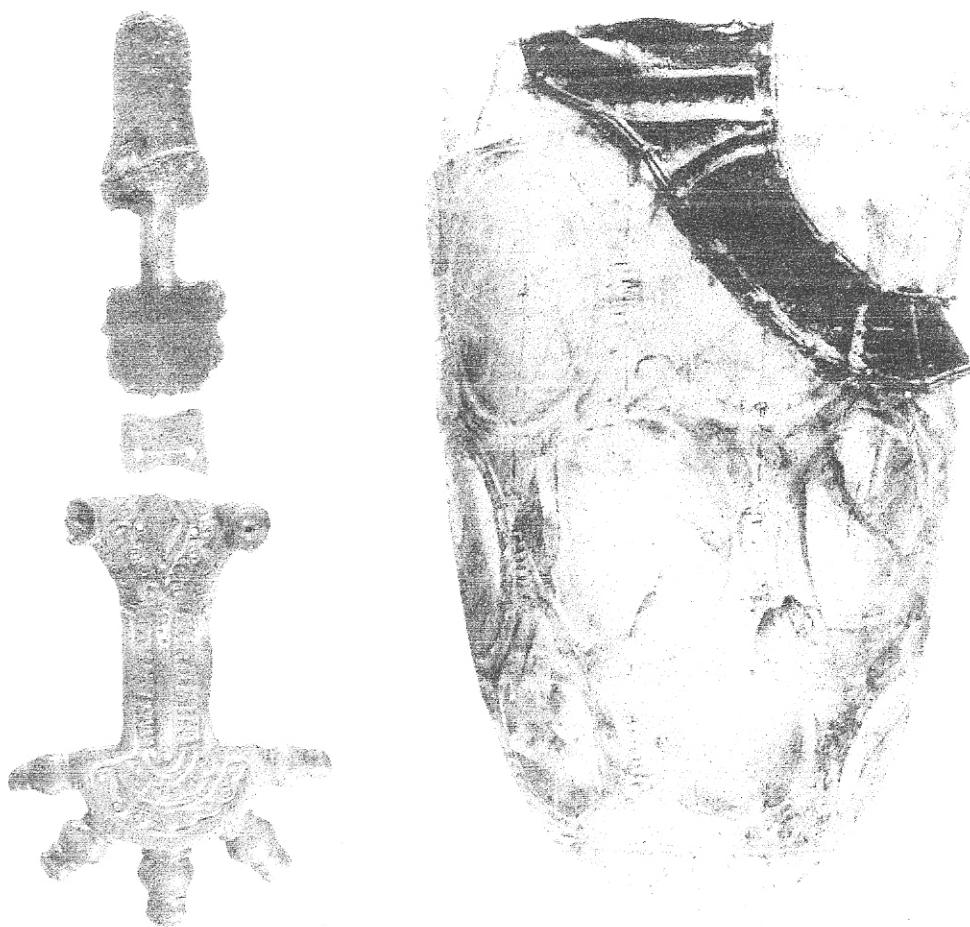
Ce qui est intéressant dans ce cas, est le fait que la fibule „digitée” à cinq protubérances, date de la première partie du VIe siècle après J. Chr., alors que la fibule en bronze appartient à la deuxième moitié du Ve siècle faisant partie d'un autre groupe: les fibules à „tête” hémisphérique et à „pied” allongé arborés par les Goths.

On peut donc parler d'une activité soutenue de forgerons-orfèvre ambulants, qui avaient en permanence sur eux les outils nécessaires à leur travail.

⁴⁵ I. Kovács, *op. cit.*, 284-296.

Planche

Pl. I. Objets reparés en antiquité 1. Cluj-Napoca (rue M. Gorki- C. Coposu), fibule „digitée”; 2. Apahida, verre de la deuxième tombe „princière”.

2